

Türk Psikoloji Yazıları
2004, 7 (14) 1-13

Çocuk Çizimlerinin Klinik Amaçlı Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme*

Melike Sayıl**

Hacettepe Üniversitesi

Özet

Çocuk çizimleri, kişiliğin ve duygusal bozuklukların değerlendirilmesinde uzun yıllardan bu yana ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Çizimlerin, değerlendirme sürecindeki yararına ilişkin öznel izlenimler uygulayıcılar tarafından paylaşılma ile birlikte bu klinik yöntemin, ölçmenin geçerliği ve güvenilirliği açısından eksiklikleri bulunmaktadır. Bu eksikliklerin kaynağı büyük ölçüde bir grafik araç olarak çizimin kendisinden ve bunun gelişimsel bir süreç olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer projektif tekniklerde olduğu gibi çocuk resimlerinin değerlendirilmesinde de psikodinamik kuramdan yararlanılmakta; ancak genellikle çizime ve çizim gelişimine ait özelliklerin etkisi bu değerlendirme sürecinde göz ardı edilmektedir. Bu nedenle yazıda klinik değerlendirme sürecinde çocuk çizimlerinin daha sağlıklı olarak kullanılabilmesine katkıda bulunmak amacıyla, gelişimsel ve klinik bulgular ile mevcut görüşler çerçevesinde bir değerlendirmeye gidilmiştir. Yazının amacı çocuk çizimlerinin klinik amaçla değerlendirilmesindeki bazı tehlikelere dikkat çekmektir. Değerlendirilen tehlikeler, çizimlerin yorumunda kullanılan kuramsal çerçeve, çizimdeki klinik özelliklerin ayrıştırılması, değerlendiriciler arası güvenilirlik, çizimin gelişimsel yönü ve çizim yeteneğindeki bireysel farklılıklardır. Sonuç olarak, çizimlerden sağlanan bilgi, klinik amaçlı değerlendirilmelerde kullanılırken mutlaka geçerli ve güvenilir diğer araçlardan elde edilen bilgiyle birlikte ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk çizimleri, projektif teknikler, klinik değerlendirme

Clinical Use of Children's Drawings: An Evaluation

Abstract

Children's drawings have been used widely as a diagnostic tool in the assessment of personality, current emotional states and emotional disturbances. Many clinicians believe in the usefulness of the drawings in the clinical assessment process. However this technique has some problems of reliability and validity. These problems mainly come from the drawing itself as a graphic medium and the developmental characteristic of it. Psychodynamic theories have been used in the interpretation of drawings like any other projective technique. However the characteristics of the drawing process and its development have been generally ignored by the clinicians. Therefore the developmental and clinical findings from the controlled studies and current discussions were taken together in this paper. The purpose is to draw attention to the pitfalls in the projective assessment of children's drawings. Main pitfalls were summarized as theoretical framework used for interpretation of the drawings, identification of clinical indicators, interrater reliability, developmental aspect of drawing, and drawing ability differences among the children. From the views reviewed here it was concluded that information from the child's drawing should be used with other reliable and convergent data.

Key Words: Children's drawings, projective techniques, clinical assessment

*Bu yazının bir bölümü XI. Ulusal Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Kongresi'nde (21-24 Nisan 2001 Antalya) bildiri olarak sunulmuştur.

**Yazışma Adresi: Doç. Dr. Melike Sayıl, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Beytepe Kampüsü, 06532 Ankara.

E-posta: mekmel@hacettepe.edu.tr

Klinik amaçlı değerlendirmelerde projektif bir teknik olarak çocuk çizimlerinden de yararlanılması, çeşitli eksikliklerine ve hepsinden önemlisi bu tür değerlendirmelerin geçerliği ve güvenilirliği üzerine önemli kuşku ve tartışmalar olmasına karşın Batı'da yaygın bir uygulama olarak sürmektedir (Lubin, Larsen, Matarazzo ve Seever, 1985; Lubin, Larsen ve Matarazzo, 1984; Watkins, Campell, Nieberg ve Hallmark, 1995). Bu tür değerlendirmelerin çeşitli sınırlılıkları olduğu bilinmekte ve hepsinden önemlisi geçerliği ve güvenilirliği üzerinde önemli tartışmalar sürmektedir. Klinik uygulamalarda, Bir Adam Çiz (Draw a Person Test-DAP; Koppitz, 1968), İnsan Çizimi Testi (Human Figure Drawing Test- Goodenough, 1926; Harris, 1963), Ev-Ağaç-İnsan Çizimi Testi (House-Tree-Person Drawing Test-Buck, 1966) ve Kinetik Aile Çizim Testi (Kinetic Family Drawing Test; Burns ve Kaufman, 1970) genellikle zihinsel olgunluğu, öğrenme güçlüklerini, kişiliği ve duygusal bozuklukları değerlendirmek amacıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de klinik değerlendirme sürecinde çizimlerden sağlanan bilgiyi ele alan yayınlar (Cansever, 1965; Öztürk, 1962) olmakla birlikte çizimlerin ne sıklıkla ve hangi bağlamlarda kullanıldığıyla ilgili bir tarama çalışmasına rastlanmamıştır. Bununla birlikte, en azından çocukların ilgi gösterdikleri bir etkinlik olması ve çizim için gereken malzemelerin her yerde kolaylıkla bulunabilmesi gibi nedenlerle çizimlerin, tüm dünyada olduğu gibi bizde de hem değerlendirme ve tanı sürecinde hem de tedavi aşamalarında sıklıkla kullanıldığı düşünülmektedir. Bu nedenle bu yazıda, klinik değerlendirme sürecinde çocuk çizimlerinin daha sağlıklı olarak kullanılabilmesine katkı sağlamak amacıyla varolan gelişimsel ve klinik bulgular ile

mevcut görüşler çerçevesinde bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Bu değerlendirme sırasında temel olarak çizimlerin projektif amaçlı kullanımının içerdiği farklı geçerlik ve güvenilirlik sorunları üzerinde durulmuş; ancak, teknik içerikli psikometrik bir değerlendirmeye gidilmemiştir. Çocuk çizimleri üzerinden tanı koymaya çalışıldığında tanının doğruluğunu tehdit eden ancak genellikle de göz ardı edilen iki önemli tehlike üzerinde durulmuştur. Bunlar aşağıda başlıklandırıldığı gibi, 1) projektif değerlendirmede kullanılan kuramsal yaklaşımın ve 2) grafik bir araç olarak çizimin kendisinin yol açtığı tehlikelerdir. Birinci bölüm, a) çizimde klinik özelliklerin ayırılabilmesiyle ilgili sorunlar ve b) değerlendiriciler arası tutarsızlıklar olmak üzere iki alt başlıkla; ikinci bölüm de a) çizimin gelişimsel yönünden kaynaklanan sorunlar ve b) çocukların çizim yeteneğindeki farklılıklara bağlı sorunlar olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır. Bu iki başlık altında ele alınan geçerlik ve güvenilirlikle bağlantılı sorunlar birbirini tamamen dışta bırakan sorunlar değildir. Yazının anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla böyle bir ayırıma gidilmiştir.

Çizimlerin Değerlendirilmesinde Temel Alınan Kuramsal Yaklaşımlarla İlgili Sorunlar

Kişiliğin, uyumun ve duygusal sorunların tanısında çizimlerin projektif bir teknik olarak nasıl kullanılabileceği yönündeki ilk kuramsal görüşler geçen yüzyılda geliştirilmiştir (Hammer, 1958; Koppitz, 1968; 1984; Machover, 1949). Hammer (1958) ve Machover (1949), çocuğun çizdiği resimlerin yorumlanmasıyla kişiliği ve patolojik özellik-

leri hakkında bilgi elde edilebileceğini göstermeye çalışırken; Koppitz (1968), duygusal bozukluklara ve genel uyuma resimde yer alan çeşitli göstergelerle tanı konulabileceği üzerinde durmuştur. Çizimdeki insan bedeninin eğimi, büyüklüğü, parça oranları, gölgeleme, saydamlık, genital organlar, çizilen veya çizilmeyen beden parçaları gibi 32 göstergenin duygusal anlamlarını ortaya koymaya ve bunları gelişimsel açıdan anlamlı olan göstergelerden ayırt etmeye çalışmış; ancak bulguları, hipotezlerine sınırlı bir görgül destek sağlamıştır (Koppitz, 1984). Machover da (1949), bireyin çizdiği insan resmi ile kendi beden imgesi arasında sistematik ilişkiler olduğunu göstermeye çalışmış, ayrıca bir dizi beden parçasının sembolik yorumlarını belirlemiştir. Machover (1949) gibi Burns ve Kaufman da (1970), aile üyelerinin bir etkinlik içinde çizilmesini gerektiren Kinetik Aile Çizimleri Testi için bir dizi sembol-yorum ikilisi (örn., büyük gözler-paranoya, yoğun gölgelemeler-depresyon vb.) geliştirmişlerdir. Ancak tüm bu listeler ne kuramsal ne de görgül olarak nesnel bir temele dayandırıldığı için genellikle araştırma bulgularınca desteklenememiştir (Anastasi, 1976; Norford ve Barakat, 1990; Offman ve Bradley, 1992; Roback, 1968; Swensen, 1968). Joiner, Schmidt ve Barnett (1996), büyüklük, çizgi kalınlığı ve kullanılan ayrıntı miktarı ile kaygı ve depresyon arasında anlamlı ilişkiler bulamamışlardır. Tek tek göstergelerle kaygı, depresyon ve duygusal bozukluklar arasında çok düşük korelasyonlar olduğu (Joiner ve ark., 1996; Veltman ve Browne, 2002; 2003) ve bu türden vardamaların geçerliğinin olmadığı savunulmuştur (Joiner ve ark., 1996; Motta, Little ve Tobin, 1993).

Çizimlerin projektif olarak yorumlanmasında genellikle psikodinamik kuramlar kullanılmaktadır (Cox, 1992; Thomas ve Jolley 1998). Örneğin, çocuğun çizdiği bir resmin onun duygu ve düşüncelerini sembolik olarak yansıttığı, çizgilerin niteliğinin ve resmin içeriğinin çocuğun kendisini, yakın çevresindeki insanları, onlarla ilişkilerini ve bunların tümüyle ilgili algılarını ortaya koyduğu öne sürülmektedir. Psikodinamik açıklamaların, TAT ve Rorschach gibi diğer projektif teknikler için kullanımıyla çizimlerin yorumlanması amacıyla kullanımı arasındaki önemli bir farklılık genellikle gözden kaçmaktadır. Çizim sırasında kullanılan grafik sembollerin gerçekte neyi temsil ettikleri, sözel semboller olan sözcüklerde olduğu gibi çok açık değildir. Örneğin, çocuk “ev” dediğinde herkes ev anlar; fakat bir dörtgen çizdiğinde bu bir araba, ev ya da masa olabilir. Ayrıca bir adam resmi, bir sembol olarak farklı şeylere karşılık gelebilir. Örneğin genel olarak tüm erkekleri temsil eden bir adam çizimi olabilir, özel olarak bir adamı temsil edebilir ya da tamamen metaforik olarak bir başka kavramı, örneğin gücü, temsil etmek için çizilmiş olabilir (Goodman, 1968).

Freeman’a (1980; 1987) göre, bir resmin klinik yorumuna temel oluşturmak için ifade ettiği gerçeklik ile dayandığı gerçeklik arasındaki ilişkileri daha nesnel olarak betimleyebilecek kuramsal açıklamalara gereksinim vardır ve bu açıklamalar grafik bir araç olarak çizime özgü özellikleri mutlaka dikkate alınmalıdır. Sürdürülmekte olan uygulamalarda çizimler, genellikle diğer projektif tekniklerle bağlantılı biçimde psikodinamik yaklaşımla ele alınmaktadır.

Çizim, grafik bir araç ya da sembolik bir süreç olarak hem dış dünyayı temsil edebilir hem de iç dünyanın ya da duyguların bir ifadesi olabilir. Bu iki yön çizimin **temsil** (representation) ve **ifade** (expressive) yönünü oluşturur (Thomas ve Silk, 1990). Çizimin temsil yönünü değerlendirirken temel alınan kuramsal çerçeveye göre ölçüt, bir resmin görsel açıdan ne kadar gerçekçi olduğudur (Freeman, 1980; 1987). Fiziksel gerçekliği en iyi temsil eden, yani en gelişmiş çizim aracı olarak perspektifi kullanan çizimler, görsel gerçeği başarılı biçimde temsil eden çizimler olarak kabul edilir (Willats, 1977). Çizimin ifade yönünden hareketle, kişiliğin ve duygusal bozuklukların değerlendirilmesinde ise henüz çizimin temsil yönünün değerlendirilmesinde olduğu gibi nesnel kuramsal bir temel oluşturulamamıştır (Freeman, 1987).

Çizimlerin klinik amaçla değerlendirilmesinde çizimin ifade yönünün belirsizliği, psikodinamik yaklaşımla birleştiğinde önemli bir nesnellik sorunu ortaya çıkmaktadır (Cox, 1992; Thomas ve Silk, 1990). Örneğin Machover'ın (1949) çizilen insan resminin beden imgesini yansıttığı hipotezini ele alan araştırmalar, çizenin beden ölçüleri ile çizilen insan figürünün boyutları arasında anlamlı ilişkiler bulamamışlardır (Bkz., Lilienfeld, Wood ve Garb, 2000). Bu nedenle değerlendirmede nesnelliği sağlamak için başka yollar kullanılmalıdır. Tanı koymak amacıyla çocukların çizimleriyle ilgilenildiğinde değerlendirmenin nesnel olması için ya normal çocukların oluşturduğu kontrol grubuyla ya da çocuğun değerlendirme gerektiren sorunundan önceki resimleri ile karşılaştırma yapmak önemlidir (Golomb, 1992). Kontrollü araştırmalar, grafik bir üretimin yaşa özgü normal bir çizim mi

yoksa atipik bir çizim mi olduğu konusunda bilgi vericidir. Aşağıda örnek verilerek bu türden kontrollü çalışmaların, bir resimdeki klinik özellikleri ayırt etmedeki önemi gösterilmeye çalışılmıştır.

Çizimdeki Klinik Özelliklerin Ayırt Edilmesiyle İlgili Sorunlar

Normal ve atipik grupların çizim gelişimlerinin karşılaştırıldığı kapsamlı bir incelemede farklı yaşlarda çocuklara ailesi, oynayan çocuklar, doğum günü, bahçe, yaşadığı ev ve sokak olmak üzere 6 farklı resim çizdirilmiştir (Golomb, 1992). Bu araştırmaya göre klinik grupta, duygulanım bozuklukları, depresif bozukluk, intihar davranışı, psikotik düşünceler, sınırda kişilik bozukluğu, davranım bozuklukları, dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu bulunmaktadır. Klinik gruptaki çocuklar çizim kurallarının önemli olduğu bazı grafik gösterimlerde anormal değil, sadece normal çocukların gerisinde bir gelişim sergilemişlerdir. Kağıtta kullanılan alan açısından 7-8 yaşlarındaki hem normal hem de klinik grup, tüm çizimlerinin ancak yarısında kağıdın bütününe kullanmış ve daha basit kompozisyon stratejilerine yer vermişlerdir. 9-10 ve 11-12 yaş gruplarında ise klinik gruptaki çocukların daha azı kağıdın tümünü; fakat, her iki gruptaki çocukların çoğu daha gelişmiş kompozisyon stratejilerini kullanmışlar; ayrıca klinik grup, insanları, diğer gruptan daha küçük çizmiştir. Kullanılan temalar açısından karşılaştırıldığında, karamsar temaların hem az kullanıldığı hem de gruplar arasında fark olmadığı görülmüştür. Klinik grupta tek renk kullanma, renksizlik ve gerçeğe uygun renkleri kullanmama daha sık görülmüştür (Golomb, 1992).

Fiziksel istismara uğramış 4-8 yaşları arasındaki 6 çocuğun ve eşlenmiş kontrol gruplarının Kinetik Aile Çizimleri, deneyimli iki yargıcı tarafından değerlendirilerek karşılaştırılmıştır (Veltman ve Browne, 2003). Araştırmada, fiziksel istismara uğramış çocukların, kontrol grubuna göre daha fazla duygusal gösterge üretecekleri hipotezi sınanmıştır. Bulgular, göstergelerin çoğu açısından gruplar arasında anlamlı farklılıklar olmadığını ortaya koymuştur. Sadece, fiziksel istismara uğramış olan çocukların çizdikleri insan resimlerinde özelliklerin daha eksik olduğu, resimde kendilerinin beden oranlarını daha fazla bozdukları ve daha büyük çizimler ürettikleri görülmüştür. Ancak, bu özelliklerde yargıcılar arası uyuşmanın orta ve ortanın altı düzeyde olduğu ve örneklemin küçüklüğü de vurgulanmıştır.

Bir Adam Çiz Testi kullanılarak duygusal göstergeler üzerinden yapılan değerlendirmenin cinsel istismara uğramış çocukları, diğer klinik gruptan ayırt etmede hataya yol açtığı; klinik grup içinde cinsel istismara uğramamış çocukları cinsel istismarın varlığı yönünde tanımlama (yanlış pozitif) ya da cinsel istismar var olduğu halde bunu belirleyememe (yanlış negatif) olasılığı üzerinde durulmuştur (Chantler, Pelco ve Meltin, 1993). Catte ve Cox (1999), Goodenough-Harris puanlarını kullanarak takvim ve zeka yaşlarını eşledikleri çeşitli duygusal bozuklukları olan ve olmayan iki grup erkek çocuğuna Koppitz'in Bir Adam Çiz Testi'ni uygulamışlardır. İki grup duygusal göstergelere dayanarak karşılaştırıldığında, göstergelerin sayısı açısından anlamlı bir farklılık bulunmuş; niteliği açısından ise bulunmamıştır. Ancak sonraki çalışmaları, bu bulguda çocukların çizim becerilerinin karıştırıcı rolü olduğunu ortaya koymuştur (Cox ve Catte, 2000).

Bir meta analizde, projektif tekniklerin cinsel örselenmeye uğramış çocukları ayırt etmede kendini bildirim türündeki ölçeklerden daha etkili olduğu; ancak, Bir Adam Çiz testlerinin diğer projektif teknikler kadar güvenilir bir ayırt etme yapamadığı öne sürülmüştür (West, 1998). Çeşitli yönlerden örselenmiş çocuklara resim çizdirmenin ve bu yolla hem konuşmalarını hem de unutmış oldukları ayrıntıları hatırlamalarını sağlamanın istismarın belirlenmesi açısından çok yararlı olduğu; ancak resimleri değerlendirerek istismarı belirlemeye yönelik araştırmaların bulgularının tutarlı ve güvenilir bir sonuca götürmediği anlaşılmaktadır (Butler, Gross ve Hayne, 1995; Garb, Wood, Lilienfeld ve Nezworski, 2002; Veltman ve Browne, 2002). Bir Adam Çiz (Koppitz, 1968), Kinetik Aile Çizimi (Burns ve Kaufman, 1970) ve Ev-Ağaç-İnsan Çiz Testi (Buck, 1966), gibi bazı projektif çizim testlerini kullanan görgül araştırmaların karşılaştırıldığı bir tarama çalışmasında, araştırmaların çoğunun katılımcı sayısı, hipotezin açık biçimde ifadesi, yöntem ve analizlerin doğruluğu açısından önemli sorunlar içerdiği öne sürülmüştür (Neale, Rosal ve Rosal, 1993). Araştırmacılar, her bir projektif teknik için daha sınırlandırılmış kullanımların ve nesnelliliği artırıcı önlemlerin gerekliliğini vurgulamışlardır. Örneğin, pek çok araştırmada beden imgesinin doğrudan insan çizimine yansımadığını; fakat puanlamanın daha nesnel olduğu bir durumda kinetik okul çizimleri ile akademik başarı arasında anlamlı ilişkiler bulunduğunu görmüşlerdir (Neale ve ark., 1993). Çocuğun kendisinin kontrol olarak kullanıldığı bir olgu analizinde de ameliyatla alınamayacak durumda bir karın tümörü olan 5 yaşındaki bir çocuğun hastalıktan önceki çizimlerinin tipik bir okul öncesi çocuğunun çizimlerine benzediği;

hastalığın teşhisinden sonraki çizimlerde ise karnın abartıldığı, hastalığın ileri ve son safhalarında ise çocuğun, acı çektiği için bedeninin bu kısmını resimlemekten kaçındığı görülmüştür (Golomb, 1992).

Yukarıda ele alınan kontrol gruplu araştırmaların bulguları, klinik grupların normal gruplardan ayırdedilmesindeki en önemli güçlüğü, değerlendiriciler arasındaki tutarsızlık olduğunu göstermektedir.

Değerlendiriciler Arasındaki Tutarsızlık

Çizimlerin değerlendirilmesinde değerlendiriciler arası ve test tekrar test güvenilirliklerinin düşük olması resimlerin projektif amaçlı kullanımında en önemli soru işareti olmakla birlikte bu konu oldukça tartışmalıdır (Bkz. Lilienfeld ve ark., 2000; Garb ve ark., 2002). Bazı meta analitik ve araştırma makalelerinde klinik yorumlar arasındaki tutarlığın yüksek olduğu bildirilirken (Harris, 1963; Rae ve Hyland, 2001; West 1998); bazı yazarlar böylesi yüksek bir tutarlığın olgu çalışmalarında bile elde edilemediğini savunmaktadırlar (Thomas ve Gray, 1992). Anastasi (1976), kontrollü hiç bir çalışmada aynı materyali değerlendiren farklı yargımcılar arasında kabul edilebilir bir tutarlık olmadığını göstermiştir. Yargımcıların eğitilmiş (Veltman ve Browne, 2003) ya da eğitimsiz (Cox ve Catta, 2000) olmasının sonucu değiştirmedikleri ve en çok orta düzeyde bir güvenilirlik elde edilebildiği görülmüştür. Değerlendiriciler arasındaki tutarsızlık çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. Bunlar arasında en çok; çizgilerin niteliği ve gölgelemedeki özelliklerin, gelişimsel mi yeteneğe mi yoksa patolojiye mi bağlı olduğunun tek bir resimle tayin edilmesindeki güçlük (Golomb,

1992), değerlendirmenin sadece göstergelere dayalı olarak yapılması ve yargımcıların deneyimli olmaması (Reithmiller ve Handler, 1997a; 1997b) belirtilmektedir. Diğer projektif tekniklerde olduğu gibi bütüncül yaklaşımla ve hatta deneyimli yorumcuların empatik, sezgisel ve yaratıcı olmalarıyla güvenilir sonuçlar elde edileceği savunulmakta (Reithmiller ve Handler, 1997a); ancak, psikopatolojilerin değerlendirilmesinde deneyimli yorumcular arasında bile görüş ayrılıkları olduğu ve ayrıca deneyimin, değerlendirme sisteminin nesnel açıdan eksikliğini gideremediği (Matto, 2002) ve güvenilirliğin, örneğin Bir Adam Çiz Testinde (DAP; Koppitz, 1968) daha nesnel ve bütüncül bir değerlendirme sisteminin (DAP; SPED-Naglieri, McNeish ve Bardos, 1991) kullanılmasıyla elde edildiği görülmüştür (Naglieri ve Pfeiffer, 1992). Bu sistemde göstergelerin daha nesnel biçimde puanlanması ve toplam puanın dikkate alınması özellikle içselleştirilmiş davranış bozukluklarında normal ve klinik grupların ayırdedilmesindeki doğruluk payını artırmıştır. Weahler'ın (1997) belirttiği gibi asıl sorun, klinikteki uygulayıcıların nesnel bir ölçme aracına sahip olmayı ve değerlendirmenin geçerlik ve güvenilirliğini ne ölçüde önemsedikleridir.

Sembolik Bir Araç Olarak Çizimin Kendisinden Kaynaklanan Sorunlar

Projektif değerlendirmelerde önemli görülen büyüklük, eksiklik, ayrıntı ve mesafe gibi bazı çizim özellikleri üzerinde deneysel manipülasyonların etkisini ortaya koyan araştırma bulguları, çizim sürecinin farklı etkilere açık bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. İncelenen özelliklerden biri çizilen şeklin büyüklü-

ğüdür. Bir çocuğun insan çiziminde yaşa bağlı olmaksızın bir özelliği çok büyük veya çok küçük çizmesi gerçekten anlamlı olabilir. Projektif değerlendirmelere göre büyük bir şekil, hem yüksek kendilik algısına hem de düşük kendilik algısının ödünlenmesine (Hammer, 1958) veya şeklin büyük ya da küçük olması kaygı ya da strese (Handler ve Reyher, 1965) işaret edebilir. Kontrollü çalışmalara göre ise bir özellik; önce çizildiği için, daha çok ayrıntı içerdiği için (yüz), daha iyi bilindiği ya da tanıdığı için (noel baba), kişisel veya sosyal olarak önemli olduğu için (özel bir arkadaş ve sınıf öğretmeni), çizilen hareket (çiçek toplayan el) ya da bağlam vurgulanmak istendiği için büyük çizilmektedir (Thomas ve Silk, 1990).

Thomas ve Tsalimi (1988), önce çizilen şeklin daha sonra çizilene göre daha büyük olduğunu görmüşlerdir. İkinci ya da daha sonra çizilecek şekil için kağıt üzerinde daha az yer kalmakta ve çocuğun ikinci çizimi daha küçük olmaktadır. Önce baş çizildiğinde büyüklüğü abartılmakta, önce gövde sonra baş çizildiğinde ise abartı ortadan kalkmaktadır (Henderson ve Thomas, 1990). Çizimdeki bir özelliğin büyüklüğü üzerinde etkili olan diğer bir etmen; kuvvet, güç ve tehdit gibi o figüre yapılan atıflarla ilgili olarak artan ayrıntı miktarıdır. Bir insan veya hayvan tehlikeli olarak gösterilmek istendiğinde diş, korkutucu ifade ya da silah gibi ayrıntılar nedeniyle göreceli olarak daha büyük çizilmektedir. Arkadan çizilen insan resimlerinde baş, ayrıntı içermediği için daha küçüktür (Henderson ve Thomas, 1990). Noel yaklaştığında çocukların çizdikleri Noel Baba figürünün öncekilerden daha büyük olduğu görülmüş ve bu durum, çocukların Noel zamanları Noel Baba resimleri ve modelleriyle her yerde karşılaştıkları için daha çok ayrıntı

bilmelerine ve bunu çizimlerine yansıtmalarına bağlanmıştır (Thomas ve Jolley, 1998). Benzer nedenlerle çocuklar kendi anne babalarını sıradan bir insandan daha büyük çizmişler ve çizimin sırası sonucu etkilememiştir.

Çocuklar bazı durumlarda da bir özelliği olduğundan daha küçük çizmektedirler. Thomas ve arkadaşları (1989), çocuklardan bir insan resmi, bir de kötü bir insanın resmini çizmelerini istemişlerdir. Kötü insan nötr figürden anlamlı olarak daha küçük çizilmiştir. Çocukların tehdit edici ve duygusal olarak acı verici olanları daha küçük çizmeleri diğer araştırmacılarca da doğrulanmıştır (Golomb, 1992). Bir başka çalışmada da cadıdan korkan çocuklar, korkmayanlara göre cadıyı daha küçük çizmişlerdir (Fox ve Thomas, 1990). Thomas ve Jolley (1998), bir çocuğun, resminde ağabeyini daha küçük olarak çizmesinin birden fazla anlama gelebileceğini öne sürmüşlerdir. Örneğin, çocuk için ağabeyinin bir anlamı olmayabilir ya da önemli olabilir; ancak, planlama eksikliğinden dolayı kağıt üzerinde yer kalmadığı için küçük çizilmiş olabilir. Bunun yanı sıra, gerçek yaşamda onun yarattığı tehdidi azaltmak için küçültülmüş, ağabeyi son zamanlarda canını sıktığı için cezalandırmak amacıyla onu küçük çizmiş veya çizim sırasında onu düşündüğünde uyardığı kaygı motor performansı etkilediği için küçük çizmiş olabilir.

Çocukların, kendilerince önemli bir özelliği resme eklemelerini ya da özellik önemli olduğu halde resimlerinde yer vermemelerini etkileyen çeşitli etkenler vardır. Golomb (1992), aile ilişkileri sorunlu olan çocukların ailelerini çizmek istemediklerini ya da bir iki kişinin yer aldığı kısıtlı resimler ürettiklerini görmüştür.

Bir başka araştırmada ise babası savaşta ölmüş olan ve olmayan Hırvat çocuklardan tanımadıkları, kendilerinden ve düşman gruptan bir asker çizmeleri istendiğinde, ne babanın varlığı ne de çizilen adamın düşman olup olmaması çizimin büyüklüğü ve çizilen adamlar arasındaki mesafede bir fark yaratmıştır (Jolley ve Vulic-Prtoric, 2001).

Resimde çizilen elemanların yerleştirilme biçimi de psikodinamik yorum açısından önemli görölmüş ve çocuğun kendisini ne kadar güvende hissettiğiyle ilişkili olduğu öne sürölmüştür. Aile çizimlerinde bireyler arasındaki mesafenin özellikle destekleyici diğer klinik veriyle birlikte aile bireyleri arasındaki duygusal mesafeyle ilişkili olduğu bulunmuştur (Weinstein, 1968). Bir başka araştırmada ise üvey kardeşli, üvey anne babalı ve çekirdek ailelerden gelen çocukların aile çizimleri karşılaştırıldığında ne aile içi çatışmanın, ne de çocuğun duygusal ve davranışsal sorunlarının kimin resmin dışında bırakılacağıyla ilişkili olduğu; sadece biyolojik bağ önemli bulunmuştur. Çocukların resimlerinde üvey anne babaları, biyolojik anne babalarına göre daha az yer almıştır (Dunn, O'Connor ve Levy, 2002).

Resmi, soldan sağa doğru çizen çocukların kendilerini, sevdikleri arkadaşlarına, hoşlanmadıkları birine göre daha yakın çizdikleri, diğer yönde bir çizim sırası izlendiğinde ise bu yanlılığın ortaya çıkmadığı görölmüştür (Thomas ve Gray, 1992). Farklı kültürel ve etnik gruplardan çocuklara kendilerini bir arkadaşlarıyla birlikte çizmeleri söylendiğinde toplulukçu kültürden çocukların arkadaşlarını kendilerine daha benzer çizdikleri görölmüştür (Pinto, Bombi ve Cordioli, 1997).

Yukarıda ele alınan kontrollü araştırmaların bir kısmı, klinik olmayan ortamlarda çocuklarda bazı duygusal durumlar yaratarak çizime etkisini görmeye çalışan analog araştırmalardır ve kuşkusuz klinik ortamlarda, gerçek duygusal durumların ortaya çıkardığı ürünlerle aynı olarak değerlendirilmemelidir (Thomas ve Jolley, 1998). Ancak bu türden kontrollü araştırmaların, klinik ortamlarda, çocuk için psikolojik önemi olan nesnelerin nasıl çizilebileceği ve çizimdeki özelliklerinin çocuğun sorunuyla bağlantılı olup olmadığı konusunda değerli bilgiler sağladığı öne sürölmektedir (Thomas ve Silk, 1990).

Çizimin Gelişimsel Yönüne Bağlı Sorunlar

Çizim becerisinin, hem fiziksel gerçeğin temsili hem de sanatsal ifade açısından yaşla birlikte değişen gelişimsel özellikler gösterdiği bilinmektedir (Carothers ve Gardner, 1979; Cox, 1992; Thomas ve Jolley, 1998; Winston, Kenyon, Stewardson ve Lepine, 1995). Klinik amaçlı değerlendirmelerde çocukların, çizdikleri resimlerde önemli bir özelliği göstermemeleri genellikle dikkatle ele alınmakta ve yetersizlik, güvensizlik ya da aidiyetin olmamasıyla ilgili bulunmaktadır (Burns ve Kaufman, 1970). Oysa özellikle 5 yaşın altındaki çocukların çizdikleri insan resimlerine el ve ayak koymamaları bilişsel kapasite sınırlılığıyla (Freeman, 1980; 1987; Cox, 1992), 7-8 yaşın altındaki çocukların resimlerinde bazı özellikleri göstermemeleri, o özellikle ilgili bir tutumdan daha çok tek bir bakış açısına bağlı olarak çizim yapamamaya ilişkili olabilir. Örneğin, çocuklar, kulpunu görmedikleri fakat üzerinde kocaman bir çiçeği olan fincanı çizerken kulpu resimlerine yerleştirmişler ancak çiçeği çizmemişlerdir (Taylor ve Bacharach,

1982). Ayrıca bazı gelişimsel bulgular, çocukların yer ile gök arasında bıraktıkları hava boşluğunu 8-10 yaşları arasında ufuk çizgisiyle birleştirmeye başladıklarını ve bunun da sabit bir bakış açısından çizim yapmanın gerekliliğini anlamayla ilişkili olduğunu göstermiştir (Lewis, 1990). Başlangıçta bunu uygulamada acemi olan çocuklar nesnelere bu çizimin üstüne ve altına yerleştirmekte ve nesnelere örtüştürmekte güçlük çekmektedirler (Bayraktar ve Sayıl, 1988). Gerçekçi çizimler üretebilmek için sabit bir bakış açısından gördüğünü çizmenin gerektiğini anlama ve bunu uygulayabilme okul yıllarında, perspektifi kullanabilme de 11-12 yaşlarından itibaren gelişmeye başladığı için okul çocuklarının çizimleri bazı gariplikler içerebilir. Örneğin, yandan görünen bir insan çizmeye çalışan çocuk, iki farklı bakış açısını aynı resimde vermeye çalıştığı için profilden bir insan resmine iki göz birden çizebilir (Freeman, 1980; Cox, 1992). İlişki içindeki iki şeyi, örneğin at ve binicisini, birlikte çizmekte zorlanarak binicinin diğer ayağının da görüldüğü saydam bir çizim üretebilir ve yine aynı nedenle hareketli insan resimlerini bozuk ve orantısız çizebilir (Cox, 1992; Thomas ve Silk, 1990). Çizimin gelişimsel yönü dolayısıyla yaş, çizimin temsili ve estetik yönünü yordamada önemli bir güce sahip olduğu için çizime dayalı değerlendirmelerde karıştırıcı bir rol oynamakta; ancak, bu karıştırıcı etki, çizimin gelişimsel yönüyle ilgili bulgulara yeterince önem verilmediği için klinik değerlendirilmelerde genellikle göz ardı edilmektedir (Thomas ve Jolley, 1998; Catte ve Cox, 1999; Cox, 1997).

Çocukların Resim Yeteneğine Bağlı Sorunlar

Çocukların çizimde kullandıkları çizgi ve şekillerin niteliğinin, kompozisyon örüntüleri-

nin ve ifade gücünün sadece yaşla değil, çizen kişinin güdüsüyle ve resim yeteneğiyle de yakından ilişkili olduğu görülmektedir (Cox ve Catte, 2000; Lilienfeld ve ark., 2000; Norford ve Barakat, 1990; Teichman, 2001). Feldman ve Hunt'a (1958) göre çizimlerin projektif amaçla değerlendirilmeye başlandığı ilk yıllarda resim yeteneğinin değerlendirme için bir tehdit oluşturmadığı belirtilmekteydi; ancak daha sonraki bazı araştırmalar çizim becerisindeki eksikliğin, çizim özelliklerinin "patolojik" olarak etiketlenmesinde rol oynadığını göstermiştir. Örneğin, çizilmesi zor beden bölümleriyle psikolojik uyum arasında negatif yönde anlamlı korelasyonlar elde edilmiştir. Diğer bazı araştırmalarda da çizim becerisindeki zayıflıkların değerlendiricileri "yanlış pozitif" yargılamaya götürdüğü ve çizim becerisinin "Bir Adam Çiz" testindeki beden oranlarının bozulmasıyla da ilişkili olduğu gösterilmiştir (Bkz. Lilienfeld ve ark., 2000). Çizim yeteneği ve zihinsel yaş açısından eşlenmiş normal ve duygusal bozuklukları olan 7-11 yaşları arasındaki iki grup çocuğun resimleri, alanda deneyimi olmayan 20 yargıcı tarafından değerlendirilmiştir. Yargıcıların bir kısmı klinik ve normal grubun karıştırılmış olan tüm resimleri arasından klinik gruba ait olanları ayırt etmiş; diğer grup yargıcı da klinik gruptan ve normal gruptan eşlenmiş çiftler halinde sunulan iki resimden duygusal bozukluğu olan çocuğa ait resmi belirlemeye çalışmıştır. Yargıcılardan yalnızca biri şansın üzerinde bir ayırt etme yapabilmıştır. Çizim becerisi açısından eşlenmiş grupların çizimleri, duygusal göstergeler temel alınarak değerlendirildiğinde daha önce klinik ve normal gruplar arasında elde edilen fark ortadan kalkmıştır (Catte ve Cox, 1999; Cox ve Catte, 2000). Çizim becerisinin projektif değerlendirmelerde baskılayıcı

değişken olarak rol oynadığı kabul edilmekle birlikte bir sonuca ulaşmak için konuya ilişkin daha fazla araştırmaya gerek olduğu belirtilmektedir (Lilienfeld ve ark., 2000; Teichman, 2001).

Sonuç

Klinik değerlendirme sürecinde çizimlerin tercih edilmesinin nedeni, malzemesinin ucuz ve kolay ulaşılabilir, uygulanmasının basit ve hızlı olması ve ayrıca bireye, oldukça kişisel, sözel olmayan ve görel olarak daha az tehdit edici bir koşulda kendini ifade olanağı tanıması olarak gösterilmiştir (Reithmiller ve Handler, 1997a; Thomas ve Jolley, 1998; Waehler, 1997). Resimler, özellikle çocuğun kendini açmasının güç olduğu ya da bunda başarılı olamadığı durumlarda uzmanlar tarafından konuşmayı başlatmak amacıyla çok yararlı bir biçimde kullanılmaktadır. Ayrıca çizimler üzerinde çocuğu konuşturmanın belleği tetiklediği; daha fazla anının ve bilginin hatırlanmasına aracılık ettiği de bulunmuştur (Gross ve Hayne, 1998; 1999). Tüm bu nedenlerle tartışmalar, çocuk çizimlerinin klinik amaçlı değerlendirme sürecinde kullanılması yönünde bir savı güçlendirme amaçlı değil; tersine bu aracın daha doğru kullanılmasına katkı sağlamak içindir.

Çocuğun çizdiği resim, kendisinin, duygularının, zihninin ya da ona ait her neyle ilgiliyse onun doğrudan bir yansıması olarak alınmamalıdır. Çizim performansı bu işe aracılık etmektedir ve çizim süreci sonunda ortaya çıkan ürün, yetenek ve gelişim düzeyine bağlı olarak değişmektedir. Sembolik bir araç olarak çizimin niteliği ve yaşa bağlı gelişimi, çizimin, çocuk hakkında potansiyel ve nesnel bilgi sağ-

layan güvenilir bir ölçme ve değerlendirme aracı olarak kullanılmasını güçleştirmektedir.

Sonuç olarak, çocuk çizimlerinin tanının doğruluğuna hizmet eden bir araç olabilmesi için güvenilir ve geçerli bir araç olması gerekir. Yoksa Klonsky'nin (2002) ifade ettiği gibi geçerliliği düşük; gerçekten ölçmeyi amaçladığını ölçüp ölçmediğinden emin olunmayan bir aracın katkısıyla verilecek bir kararın geçerliliği de kuşku taşıyabilir. Çocuk hakkında bir karara varmak için mutlaka resminin dışındaki diğer nesnel bilgi kaynakları da dikkate alınmalı ve çocuğun çiziminden gelen bilginin değerlendirmeye tek başına yaptığı katkının sınırlılığına ilişkin Wanderer ve diğer araştırmacıların bulguları (akt., Lee ve Hunsley, 2003) nedeniyle de çocuğun çiziminin değerlendirmedeki ağırlığı konusunda uyanık ve dikkatli olunmalıdır.

Klinik değerlendirme sürecinde herhangi bir ölçme aracının güvenilirliği konusunda uygulamacıların öznel yargıları çok güçlü olabilir; ancak nesnel bir değerlendirme için asıl gerekli olan o ölçme aracının psikometrik açıdan geçerliğinin ve güvenilirliğinin sağlanmış olmasıdır. Çocuğa çizim yaptırmanın ve o çizimlerin değerlendirme açısından önemine inanan tüm uygulamacılar, çizimlerin değerlendirme sürecine olan katkısını daha sağlıklı kılma yönündeki eleştirilere direnç göstermeden, çizim gibi ekonomik ve kolay uygulanan bir aracın daha güvenli ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayacak araştırmalara yönelmeli ve bu yöndeki bulguları dikkate almalıdırlar.

Kaynaklar

- Anastasi, A. (1976). *Psychological testing* (4th edition). New York: Collier-Macmillan.
- Bayraktar, R., & Sayıl, M. (1988). Çocukların resimlerine ilişkin kuramsal görüşler ve derinlik çizimi. *Psikoloji Dergisi*, 6(22), 79-85.
- Buck, J. N. (1966). *The House-Tree-Person technique: Revised manual*. Beverly Hills, CA: Western Psychological Services
- Burns, R. C., & Kaufman, S. H. (1970). *Kinetic family drawings (K-F-D)*. New York: Brunner-Mazel.
- Butler, S., Gross, J., & Hayne, H. (1995). The effect of drawing on memory performance in young children. *Developmental Psychology*, 31, 597-608.
- Cansever, G. (1965). Psychological effects of circumcision. *British Journal of Medical Psychology*, 38, 321-331.
- Carothers, T., & Gardner, H. (1979). When children's drawings become art: The emergence of aesthetic production and perception. *Developmental Psychology*, 15(5), 570-580.
- Catte, M., & Cox, M. V. (1999). Emotional indicators in children's human figure drawings. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 8(2), 86-91.
- Chantler, L., Pelco, L., & Mertin, P. (1993). The psychological evaluation of child sexual abuse using the Louisville Behavior Checklist and Human Figure Drawing. *Child Abuse and Neglect*, 17, 271-279.
- Cox, M. V. (1997). *Drawings of people by the under-5s*. London: Falmer Press.
- Cox, M. V. (1992). *Children's drawings*. London: Penguin Books.
- Cox, M. V., & Catte, M. (2000). Severely disturbed children's human figure drawings: Are they unusual or just poor drawings? *European Child and Adolescent Psychiatry*, 9, 301-306.
- Dunn, J., O'Connor, T. G., & Levy, I. (2002). Out of the picture: A study of family drawings by children from step-, single-parent, and non-step families. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31(4), 505-512.
- Feldman, M., & Hunt, R. G. (1958). A relation of difficulty in drawing and ratings of adjustment based on human figure drawings. *Journal of Consulting Psychology*, 22, 217-220.
- Fox, T. J., & Thomas, G. V. (1990). Children's drawings of an anxiety-eliciting topic: effects on the size of the drawing. *British Journal of Clinical Psychology*, 29, 71-81.
- Freeman, N. H. (1980). *Strategies of representation in young children: An analysis of spatial skills and drawing processes*. London: Academic Press.
- Freeman, N. H. (1987). Current problems in the development of representational picture-production. *Archives de Psychologie*, 55, 127-152.
- Garb, H. N., Wood, J. M., Lilienfeld, S. O., & Nezworski, M. T. (2002). Effective use of projective techniques in clinical practice let the data help with selection and interpretation. *Professional Psychology: Research and Practice*, 33(5), 454-463.
- Golomb, C. (1992). *The child's creation of a pictorial world*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Goodenough, F. L. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: Harcourt, Brace, & World.
- Goodman, N. (1968). *Languages of art: An approach to a theory of Symbols*. New York: The Bobbs-Merrill Com. Inc.
- Gross, J., & Hayne, H. (1998). Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events. *Journal of Experimental Psychology Applied*, 4(2), 163-179.
- Gross, J., & Hayne, H. (1999). Drawing facilitates children's verbal reports after long delays. *Journal of Experimental Psychology Applied*, 5(3), 265-283.
- Handler, L., & Reyher, J. (1965). Figure drawing anxiety indices. *Journal of Projective Techniques*, 29, 305-313.
- Hammer, E. F. (1958). *The clinical application of projective drawings*. Springfield, IL: C C Thomas.
- Harris, D. B. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Henderson, J. A., & Thomas, G. V. (1990). Looking ahead: Planning for the inclusion of detail affects relative sizes of head and trunk in children's human figure drawings. *British Journal of Developmental Psychology*, 8, 383-391.

- Joiner, T. E., Schmidt, K. L., & Barnett, J. (1996). Size, detail, and line heaviness in children's drawings as correlates of emotional distress: (More) negative evidence. *Journal of Personality Assessment, 67*, 127-141.
- Jolley, R. P., & Vulic-Prtoric, A. (2001). Brief Report: Croatian children's experience of war is not reflected in the size and placement of emotive topics in their drawings. *British Journal of Clinical Psychology, 40*, 107-110.
- Klonsky, E. D. (2002). Valid inferences from invalid tests? *American Psychologist, 57*(11), 990.
- Koppitz, E. (1968). *Psychological evaluation of children's Human Figure Drawings*. London: Grune & Stratton.
- Koppitz, E. (1984). *Psychological evaluation of Human Figure Drawings by middle school pupils*. London: Grune & Stratton.
- Lee, C. M., & Hunsley, J. (2003). Evidence-based assessment of childhood Mood Disorders: Comment on McClure, Kubiszyn and Kaslow (2002). *Professional Psychology: Research and Practice, 34*(1), 112-113.
- Lewis, V. (1990). Young children's painting of the sky and the ground. *International Journal of Behavioral Development, 13*(1), 49-65.
- Lilienfeld, S. O., Wood, J. M., & Garb, H. N. (2000). The scientific status of projective techniques. *Psychological Science and Public Interest, 1*(2), 27-66.
- Lubin, B., Larsen, R. M., & Matarazzo, J. D. (1984). Patterns of psychological test usage patterns in the United States: 1935-1982. *American Psychologist, 39*, 451-454.
- Lubin, B., Larsen, R. M., Matarazzo, J. D., & Seever, M. (1985). Psychological test usage patterns in five professional settings. *American Psychologist, 40*, 857-861.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawings of the human figure*. Springfield IL: C C Thomas.
- Matto, H. C. (2002). Investigating the validity of the Draw-A-Person screening procedure for emotional disturbance. *Psychological Assessment, 14*(2), 221-225.
- Motta, R. W., Little, S. G., & Tobin, M. I. (1993). The use and abuse of human figure drawings. *School Psychology Quarterly, 8*, 162-169.
- Naglieri, J. A., McNeish, T. J. & Bardos, A. N. (1991). *Draw A Person: Screening procedure for emotional disturbance*. Austin, TX:PRO-ED.
- Naglieri, J. A., & Pfeiffer, S. I. (1992). Performance of disruptive behavior disordered and normal samples on the Draw A Person: Screening procedure for emotional disturbance. *Psychological Assessment, 4*(2), 156-159.
- Neale, E. L., Rosal, M., & Rosal, M. L. (1993). What can art therapists learn from the research on projective drawing techniques for children? A review of the literature *The Arts in Psychotherapy, 20*, 37-49.
- Norford, C. B., & Barakat, L. P. (1990). The relationship of human figure drawings to aggressive behavior in pre-school children. *Psychology in the Schools, 27*, 318-325.
- Offman, H. J., & Bradley, S. J. (1992). Body image of children and adolescents and its measurement: An overview. *Canadian Journal of Psychiatry, 37*(6), 417-422.
- Öztürk, M. (1962). Çocuk psikiyatrisinde analitik muayene metodu olarak resim yaptırma. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 5*, 142-153.
- Pinto, G., Bombi, A. S., & Cordioli, A. (1997). Similarity of friends in three countries: A study of children's drawings. *International Journal of Behavioral Development, 20*(3), 453-469.
- Rae, G., & Hyland, P. (2001). Generalisibility and classical test theory analyses of Koppitz's scoring system for human figure drawings. *British Journal of Educational Psychology, 71*, 369-382.
- Reithmiller, R. J., & Handler, L. (1997a). Problematic methods and unwarranted conclusions in DAP research: Suggestions for improved research procedures. *Journal of Personality Assessment, 69*(39), 459-475.
- Reithmiller, R. J., & Handler, L. (1997b). The great figure drawing controversy: The integration of research and clinical practice. *Journal of Personality Assessment, 69*(3), 488-496.
- Roback, H. B. (1968). Human figure drawings: Their utility in the clinical psychologist's armamentarium for personality assessment. *Psychological Bulletin, 70*, 1-19.
- Swensen, C. H. (1968). Empirical evaluations of human figure drawings: 1957-1966. *Psychological Bulletin, 70*, 20-44.
- Taylor, M., & Bacharach, V. R. (1982). Constraints on the visual accuracy of drawings produced by young children. *Journal of Experimental Child Psychology, 34*, 311-329.

- Teichman, Y. (2001). The development of Israeli children's images of Jews and Arabs and their expression in human figure drawings. *Developmental Psychology*, 37(6), 749-761.
- Thomas, G. V., Chaigne, E., & Fox, T. J. (1989). Children's drawings of topics differing in emotional significance: Effects on size of drawing. *British Journal of Developmental Psychology*, 7, 321-331.
- Thomas, G. V., & Gray, R. (1992). Children's drawings of topics differing in emotional significance: Effects on placement relative to a self drawing. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33, 1097-1104.
- Thomas, G. V., & Jolley, R. P. (1998). Drawing conclusions: A re-examination of empirical and conceptual bases for psychological evaluation of children from their drawings. *British Journal of Clinical Psychology*, 37, 127-139.
- Thomas, G. V., & Silk, M. J. (1990). *An introduction to the psychology of children's drawings*. New York: New York Univ. Press.
- Thomas, G. V., & Tsalimi, A. (1988). Effects of order of drawing head and trunk and their relative size in children's figure drawings. *British Journal of Developmental Psychology*, 6, 191-203.
- Veltman, M. W., & Browne, K. D. (2002). The assessment of drawings from children who have been maltreated: A systematic review. *Child Abuse Review*, 11, 19-37.
- Veltman, M. W., & Browne, K. D. (2003). Trained raters' evaluation of kinetic family drawings of physically abused children. *The Arts in Psychotherapy*, 30, 3-12.
- Wachler, C. A. (1997). Drawing bridges between science and practice. *Journal of Personality Assessment*, 69(3), 482-487.
- Watkins, C. E. Campbell, V. L., Nieberding, R., & Hallmark, R. (1995). Contemporary practice of psychological assessment by clinical psychologists. *Professional Psychology: Research and Practice*, 26, 54-60.
- Weinstein, L. (1968). The mother child schema, anxiety, and academic achievement in elementary school boys. *Child Development*, 39, 257-264.
- West, M. M. (1998). Meta-analysis of studies assessing the efficacy of projective techniques in discriminating child sexual abuse. *Child Abuse and Neglect*, 22(11), 1151-1166.
- Willats, J. (1977). How children learn to draw realistic pictures. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 29, 367-382.
- Winston, A. S., Kenyon, B., Stewardson, J., & Lepine, T. (1995). Children's sensitivity to expression of emotion in drawings. *Visual Arts Research*, 21, 1-15.